

УДК 343.95:343.139

Олексій Черновський,

кандидат юридичних наук,

Голова апеляційного суду Чернівецької області

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В СУДІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

Здійснення суддівських обов'язків — один із психологічно найскладніших видів людської діяльності, що вимагає поєднання всіх духовних і фізичних сил, уміння аналізувати і зважувати. Головне — відшукати об'єктивну істину, правильно відобразити у своїх висновках істотні для справи факти. В окремих випадках при здійсненні судового провадження виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології. Це стосується, в основному, дослідження особливостей психічної діяльності свідків, потерпілих, обвинувачених, їхніх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів.

Ключові слова: судовий розгляд, психологічні знання, психологічна експертиза.

Здійснення суддівських обов'язків — один із психологічно найскладніших видів людської діяльності, що вимагає поєднання всіх духовних і фізичних сил, уміння аналізувати і зважувати. Тому жодний суддя, що навіть має належну професійну підготовку і великий досвід практичної роботи, не застрахований від помилок. Головне — відшукати об'єктивну істину, правильно відобразити у своїх висновках істотні для справи факти.

Професійна діяльність судді детально і жорстко регламентована законом. Суддя наділений владними повноваженнями, застосовує владу від імені держави, а це розвиває професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки своїх дій.

В окремих випадках при здійсненні судового провадження виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології. Це стосується, в основному, дослідження особливостей психічної діяльності свідків, потерпілих, обвинувачених, їхніх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів. Для дослідження зазначених особливостей також використовуються спеціальні психологічні знання.

Об'єктом дослідження при використанні спеціальних психологічних знань є психічні прояви людини, що не виходять за межі норми. За допомогою вико-

ристання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, що дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру. Зокрема висновок експерта-психолога сприяє правильній оцінці показань потерпілих, свідків, обвинувачених у випадках, коли викликає сумнів їхня вірогідність; неповнолітніх — коли їхні показання набувають фантастичного забарвлення; обвинувачених — коли їхні дії мають неадекватний характер, та ін.

Мета використання спеціальних психологічних знань у суді полягає в тому, щоб на базі визначених даних, вироблених юриспруденцією чи психологією, накопичених практикою, провести дослідження і відповісти на запитання суду. Експерт, спеціаліст, консультант своїми висновками допомагають суду з'ясувати обставини справи, не вдаючись до їх юридичної оцінки. Наприклад, на думку В. В. Романова, головна мета судово-психологічної експертизи полягає у наданні допомоги суду, органам досудового слідства в більш глибокому дослідженні спеціальних питань психологічного змісту, які входять до предмета доведення у кримінальних справах, що є складеним елементом, а також у дослідженні психологічного змісту низки юридичних, правових понять, що містяться в законі [1].

М. В. Костицький вважає, що метою судово-психологічної експертизи є необхідність одержання об'єктивної, незацікавленої оцінки прийнятого рішення, вчиненої дії, вираженого напрямку, їх дійсної чи перспективної якості, ефективності; здатності дати об'єктивну, всебічну і принципову оцінку конфлікту, суперечці, його предмета, виконати нагальні завдання за допомогою психологічних знань [2].

Спробуємо охарактеризувати деякі психологічні особливості судового розгляду на прикладі кримінального провадження щодо неповнолітніх. У результаті анкетування, проведеного серед суддів з приводу їхнього ставлення до психологічних проблем суддівської діяльності, 45,16% опитаних зазначили, що вони мають певний практичний досвід призначення судової психологічної експертизи при здійсненні кримінального провадження. Із них тільки у 8% в судові засідання запрошувався експерт-психолог для роз'яснення свого висновку. Проте професійний психолог як спеціаліст не запрошувався для участі в кримінальному провадженні жодного разу, навіть для участі у допиті неповнолітніх обвинувачених. Як переконували судді, участь адвоката, законного представника, представника органів опіки та піклування і кримінальної міліції у справах дітей в цьому випадку є достатньою [3]. Чинний КПК України, зокрема ч. 1 ст. 486, декларує, що у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза [4].

У ст. 491 КПК України передбачено положення, яке надає право слідчому, прокурору, слідчому судді, суду або захиснику забезпечити участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності — лікаря. Як бачимо, законодавець надає право вибору вищезазначеним особам забезпечити участь педагога чи психолога у допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

Насправді, одні й ті самі особливості людини можуть по-різному характеризувати її особистість. В одному випадку вони не відіграють ролі, в іншому — яскраво свідчать про неї. Тому й поставлені перед експертом-психологом, спеціалістом чи консультантом питання зазвичай пов'язані з іншими питаннями, які стосуються психічної діяльності особистості діагностованого. Відповідь на поставлені запитання вимагає попереднього аналізу і дослідження цілісної єдиної психічної активності особистості обстежуваного [5].

У даному разі необхідно виходити з того, що через специфіку свого об'єкта — людини — правосуддя неминує зіштовхується із суто психологічними феноменами, такими як: особистість, психічна зрілість, інтелектуальні здібності, волюві особливості, емоційні стани, спонукальні сили поведінки і т. п. [6].

Правова наука тлумачить їх зміст, систему, значення для правосуддя суто з юридичного погляду. Дотепер правова наука обмежувалася юридичною інтерпретацією перелічених та інших психологічних феноменів. У ході здійснення правосуддя встановлення цих феноменів визнається виключною прерогативою юриспруденції, однак дослідження правового аспекту в нашому кримінальному правосудді не супроводжується належним вивченням первинного — психологічного. У кримінальному правосудді правове ніби ізольоване від психологічного, що в самій своїй суті є хибним. Взаємини правового та психологічного вивчені недостатньо, а межі між ними точно не визначені [7]. Сказане, зокрема, стосується таких категорій, що традиційно вважаються суто юридичними (наприклад, суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину та ін.). Висловлене не варто розуміти як прагнення поставити психолога в один ряд з особами, які здійснюють правосуддя, «запсихологізувати» кримінальний процес. Тут мається на увазі лише те, що коли у вирішенні питань про патологічні прояви психіки людини суду допомагає психіатрія, то вивчення проявів психіки нормальної людини має спиратися на досягнення психологічної науки. З огляду на це, правознавці, які довіряють психіатрам, повинні й аналогічно довіряти й перевіряти психологів,

(висновок експерта, допомога спеціаліста, консультанта).

Заперечення, засновані на тому, що дослідження психолога нібито стримуватимуть внутрішнє переконання юриста, що питання причин і мотивації вчинків належать до компетенції суду, не можуть бути визнані переконливими. Експерт-психолог не підмінює собою суд чи слідчого. Маючи той самий об'єкт аналізу, вони мають різні предмети дослідження і використовують різні методи. Судово-психологічна експертиза не компетентна вирішувати питання юридичного змісту, зокрема визначати вірогідність показань, мотиви і мету злочинного діяння, встановлювати форму вини та ін. Усе це, безумовно, повинно здійснюватися сучасними науково-психологічними методами, а результати експертного дослідження мають бути достовірні і доступні для оцінки судом [8].

Дане положення знайшло своє відображення в ч. 6 ст. 101 нового КПК України, згідно з якою експерт, який дає висновок щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, не має права стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який становить елемент кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення.

Критерії меж носять загальний характер у тому розумінні, що вони, по-перше, однакові і для цивільного, і для кримінального процесу, а по-друге, лише в цілому окреслюють сферу спеціального психологічного дослідження, в рамках якого може бути сформульований предмет судово-психологічної експертизи.

Отже, експерт-психолог не повинен вирішувати правових питань, у цьому полягає критерій юридичний, визначений у ст. 242 КПК України: «Експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». Його суть і значення в тому, що не кожне психологічне дослідження може дати доказовий

матеріал у справі, а лише таке, у ході якого встановлені значущі для справи обставини.

Правову значущість обставин визначає суд, виходячи, насамперед, із наявності об'єктивного зв'язку з фактами предмета доведення. Можна сказати, що юридичним критерієм формування окремого предмета судово-психіатричної експертизи є норми матеріального права. Вони у тій чи іншій формі містять психологічні елементи, чим визнається їхнє юридичне значення. Виявлення таких елементів стає необхідним у ході судового доведення для правильної кваліфікації спірних правовідносин, що стали предметом судового розгляду. Він носить забороняючий характер. Такий же характер притаманний моральному критерію. Як відомо, одним із завдань суду при розгляді конкретної справи є оцінка особистості основних учасників процесу (обвинуваченого, потерпілого, свідка), але і завданням експерта-психолога може бути загальна психологічна характеристика особистості (так званий психологічний портрет). Чи не виходить, що психолог тим самим впливає на внутрішнє переконання суду, визначаючи моральну оцінку особистості? Подібне питання може виникнути при поверховому погляді. Насправді ж такої небезпеки немає.

Оцінка, яку дає суд, містить різні компоненти: правові, моральні; на неї неминуче впливає громадянська позиція суддів. Вона складається в ході судового розгляду, дослідження всіх обставин провадження, наданих доказів. Одним із таких доказів може бути і висновок експерта-психолога, що піддається оцінці судом. Судово-психологічна експертиза не може встановлювати етичні, філософські, педагогічні, правові сторони й особливості злочину та особи злочинця.

Отже, до експертного завдання не входить моральна оцінка особи. У цьому полягає моральний критерій меж застосування спеціальних психологічних знань. Він пов'язаний із гносеологічним (пізнавальним) критерієм, що визначається рівнем розвитку психологічної науки. Іншими словами, експертному дослідженню можуть піддаватися ті психологічні феномени, які наукою адекватно пояснені [9].

З цього приводу В. Я. Марчак зазначає, що предметом дослідження експерта-психолога є особливості та порушення структури і динаміки психічної діяльності, що мають юридичне значення й особливі визначені правові наслідки [10].

Визначення критеріїв потенційних можливостей експерта-психолога вимагає насамперед визначення загального предмета судово-психологічної експертизи. У психології його розкривають через елементи психічної діяльності людини (властивості, процеси, закономірності), характеристика й експертна оцінка яких мають значення для встановлення об'єктивної істини в справі. Об'єктом експертизи є сама людина—учасник процесу.

Однак для правильного формулювання судом конкретного експертного завдання цього недостатньо; необхідно знати окремі предмети психологічної експертизи. Одна із складностей полягає в тому, що неможливо дати їх вичерпний перелік; кількість окремих предметів буде зростати з розширенням гносеологічного критерію меж застосування такої експертизи, тобто з науковим освоєнням психологічної матерії та збільшенням практичних можливостей психології. Але вже з вищезазначеного можна стверджувати, що окремі предмети визначають різні види психологічної експертизи.

Багато науковців у низці публікацій, присвячених психологічній експертизі, зазначають, що завданням судово-психологічної експертизи є: встановлення фізіологічного афекту; визначення ступеня розумового розвитку неповнолітнього, пов'язаного не з душевною хворобою, а з особливостями формування його психіки; встановлення індивідуальних особливостей пізнавальної діяльності

учасників процесу, з'ясування властивих особі форм емоційних реакцій; оцінка всієї сукупності психологічних особливостей особистості для розуміння її поведінки в екстремальній ситуації; надання загальної психологічної характеристики індивідуально-психологічних особливостей, що мають значення для правильного розгляду провадження; визначення здатності неповнолітніх потерпілих і свідків правильно сприймати події й окремі обставини; встановлення схильності неповнолітнього до фантазування, підвищеної сугестивності, індивідуальних особливостей пізнавальних процесів; визначення психічних властивостей особистості обвинуваченого (психічного здоров'я) і їх впливу на психологічний механізм вчиненого злочину. Наведений перелік не є вичерпним [11].

Отже, беззаперечно, щоб зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей, необхідно використовувати спеціальні психологічні знання, які також мають значення для висновків правового характеру. Крім того, питання про компетенцію судово-психологічної експертизи в спеціальній літературі на сьогодні однозначно не вирішено. Водночас, стверджуємо, що до компетенції психологічної експертизи у сфері дії права необхідно віднести вирішення тих питань, що цікавлять суд і мають значення для кримінального провадження. Усі ці питання стосуються психічних процесів, явищ і властивостей психічної діяльності людини, і очевидно, з розвитком психології коло питань, призначених для вирішення психологічною експертизою, буде розширюватися до меж, які встановлюються правовим критерієм.

ПРИМІТКИ

1. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. — М. : Юристъ, 1998. — С. 187.
2. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М. В. Костицький. — К. : НМК ВО, 1990. — С. 20.
3. Психологія судового розгляду кримінальних справ : монографія / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. — С. 257—258.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство з 19.11.2012 р. — Офіц. текст. — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. — С. 256—257.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство з 19.11.2012 р. — Офіц. текст. — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. — С. 256—257.
6. Коцинець В. В. Психолого-правові аспекти оцінки показань свідків у суді / В. В. Коцинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. ст. — 2002. — Вип. VIII. — С. 191—193.
7. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. — К. : Высшая школа, 1990. — С. 87—88.
8. Коцинець В. В. Знач. праця. — С. 196.
9. Там само. — С. 62.
10. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : монографія / В. Я. Марчак. — Чернівці : Рута, 2005. — С. 31—33.
11. Психологія судового розгляду кримінальних справ : монографія / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. — С. 272—273.

Черновский Алексей. Юридико-психологическая характеристика судебного разбирательства в суде первой инстанции.

Осуществление судебных обязанностей — один из психологически сложнейших видов человеческой деятельности, требующий сочетания всех духовных и физических сил, умения анализировать и взвешивать. Главное — отыскать объективную истину, правильно отразить в своих выводах существенные для дела факты. В отдельных случаях при осуществлении судебного производства возникают вопросы, для выяснения которых недостаточно профессиональных знаний судьи, требуются специальные знания в области психологии. Это касается, в основном, исследования особенностей психической деятельности свидетелей, потерпевших, обвиняемых, их эмоциональных реакций, психических свойств, состояний.

Ключевые слова: судебное разбирательство, психологические знания, психологическая экспертиза.

Chernovsky Oleksiy. Juridical-psychological characteristics of judicial proceedings in Court of first instance.

Implementation of judicial duties — one of the most difficult psychologically human activities that require a combination of spiritual and physical strength, ability to analyze and weigh. The main thing — to find the objective truth correctly displayed in their findings are important to the case facts. In some cases, judicial proceedings have questions for clarification are not enough professional knowledge judge required expertise in the field of psychology. This concerns mainly the study of mental features of witnesses, victims, defendants, their emotional reactions, mental properties, states.

Key words: litigation, psychological knowledge, psychological examination.